

Változó könyvtárak, változó feladatok

Az „Útmutató könyvtáralapításhoz 3.” ismertetése

Changing libraries, changing tasks

Review of the "Guide to starting a library 3."

Bubnó Katalin 

bubno.katalin@oszk.hu

MNMKK OSZK Könyvtári Intézet,
Könyvtártudományi Szakkönyvtár
osztályvezető

Beérkezett: 2025.02.05.

Elfogadva: 2025.02.05.

Publikálva: 2025.06.20.

Szemletanulmány

Székelyné Török T., Szüts E., Virágos M. (2024) *Útmutató könyvtáralapításhoz 3.: gyűjteményszervezés, digitalizálás, nyílt hozzáférés*, ELTE BTK Könyvtár- és Információtudományi Intézet, Budapest.

https://doi.org/10.21862/utm_kvta_3

1. Bevezető

Az „Útmutató könyvtáralapításhoz 3.” című kötet az ELTE Bölcsészettudományi Karának Könyvtár- és Információtudományi Intézete által kiadott tankönyvsorozat harmadik része. Szorosan kapcsolódik a korábbi kötetekhez, amelyek a könyvtárak alapításához és működtetéséhez szükséges alapismereteket, valamint a szerzői jogok és a személyes adatok könyvtári környezetben való védelmét foglalták össze.

A harmadik kötet tematikája szerint három részre tagolódik:

- Gyűjteményszervezés: A könyvtári gyűjtemények kialakításának és kezelésének elméleti és gyakorlati kérdései.
- Digitalizálás: A könyvtári anyagok digitális formátumba konvertálásának folyamata, technikai és jogi vonatkozásai.
- Nyílt hozzáférés: A digitális tartalmak szabad és korlátozásmentes elérésének lehetőségei.

A könyv célközönsége a könyvtároshallgatók, pályakezdő és gyakorló könyvtárosok, szakemberek. A könyvsorozat összeállításában közreműködtek az ELTE BTK Könyvtár és Információtudományi Intézet¹ oktatói és a könyvtárszakma elismert szakemberei. A gyűjteményszervezésről Székelyné Török Tünde, az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár nyugalmazott osztályvezetője, a digitalizálásról Szüts Etele, az MNMKK OSZK Könyvtári Intézet igazgatója, míg a nyílt hozzáférésről Virágos Márta, a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár nyugalmazott főigazgatója írt egy-egy fejezetet.

A kötet megjelent nyomtatásban, de digitális formában is szabadon elérhető az ELTE Digitális Intézményi Tudástárában (ELTE EDIT).¹

2. A gyűjteményszervezés aktuális kérdései

A fejezet célja átfogó képet adni a gyűjteményszervezés folyamatairól. Székelyné Török Tünde ezt sikeresen hajtja végre, nagyon letisztult, érthető, pontos, szak-

Cite as / Így hivatkozd: Bubnó, K. (2025) Változó könyvtárak, változó feladatok: Az „Útmutató könyvtáralapításhoz 3.” ismertetése / Changing libraries, changing task: Review of the "Guide to starting a library 3.", Central European Library and Information Science Review (CELISR), 2(2), p. 229–235.

szerű nyelvezeten. Az alapos elméleti háttér ismertetése mellett sok gyakorlati segítséget is nyújt. Módszertanilag ez a fejezetenkénti ajánlott olvasmányok és ellenőrző kérdések formájában valósul meg. Tartalmilag az egyes folyamatok technikai kivitelezéséhez ad rengeteg sablont, sorvezetőt, mintát (pl. gyűjtőköri szabályzat, ütemtervek, jegyzőkönyvek készítése). Kiváló munkát az ezen a területen dolgozó gyakorló könyvtárosoknak.

Az elméleti alapozás a gyűjtőkör definíciójának történeti áttekintésével kezdődik, amivel szépen illusztrálja a könyvtárak gyűjtőkörének és a gyűjtőköri munkának az értelmezésében az elmúlt közel 90 évben történt változásokat.

A jogszabály-ismertető rész erősen fókuszál az archiválási kötelezettségre, de úgy, mint a teljes könyvtári rendszer feladatára, és nem csak a nemzeti könyvtárakra, miközben felhívja a figyelmet a 3/1975-ös rendelet korszerűtlenségére és hiányosságaira is.

Hasznos és hiánypótló a közbeszerzési folyamat részletes ismertetése, valamint a hozzá kötődő gyakorlati segítség, a példákon való bemutatás, a buktatók, korlátok (pl. nagy valószínűséggel nem tud egy szállító kurrens- és antikvár-igényeket is maradéktalanul kielégíteni), valamint azok feloldásának szabályos lehetőségeinek ismertetése. A könyvtárosoknak, bár nem jogászok, tisztában kell lenniük bizonyos alapfogalmakkal és a folyamattal, hogy hatékonyan, eredményesen és szabályosan kivitelezzenek egy közbeszerzési tendert. Míg az intézményi jogászok vigyáznak a formai és jogi szabályok betartására, a gyűjteményszervező könyvtáros feladata, hogy tartalmat szolgáltatson egy könyvtári dokumentumbeszerzéshez.

A nyilvántartásról és a feltárásról szóló rész egyértelműen az újdonságokra koncentrál, feltételezve, hogy már megvannak az alapismeretek, illetve ha nem lennének, a szerző megfelelő szakirodalmat ajánl hozzá.

A feltárás újdonságairól szólva a kötet ismerteti a MARC-formátum elavultságának problémakörét és az új katalogizálási keretrendszer, a Resource Description and Access (RDA), valamint a szemantikus katalogizálás alapjait. Felvázolja, hogy az átállás időszakában milyen feladatok várnak a könyvtárakra, hogy mekkora nagyságrendű adattisztítási feladat várható.

A gyűjteményépítés újdonságai közül kitér a gyűjteményelemzés fontosságára. A menedzsmentből már jól ismert a bizonyítékon alapuló döntéshozatal adaptálása a könyvtári gyűjteményépítés területén, amellyel igazolható a gyűjtőköri szabályzatban leírt alapelvek teljesülése.

A technológiai újítások közül, valamint a példányazonosítás és az állomány-ellenőrzés korszerű formáiként az RFID és az állomány-ellenőrzést végző Tory robot is megemlítsre kerül a fejezetben.

3. Digitalizálás A-tól Z-ig

A Szűts Etele által írt második fejezetben a digitalizálás gyakorlatáról kapunk praktikus, gyakorlatias és egyben átfogó ismereteket. A szakirodalmat és a gyakorlókérdéseket a fejezet legvégén találjuk. A digitalizáció az elmúlt tíz-tizenöt évben jelent meg a könyvtári feladatok közt, így ebben a kérdéskörben ez tekinthető az első gyakorlati kézikönyvnek vagy tankönyvnek.

Az elméleti alapozásban megismerhetjük az európai uniós alapelveket, stratégiákat, ajánlásokat. Kitér az intézményi stratégiai tervvel összhangban álló digitalizálási tervre, valamint az ehhez kapcsolódó digitalizálási projektek projektterveinek elkészítésére. Ezek elkészítéséhez gyakorlatias és hasznos munkát kap az olvasó.

A jelenleg legfrissebb és legelterjedtebb technológiai eszközök részletes ismertetését (mikor célszerű őket alkalmazni, mik a korlátaik, előnyeik, hogyan működnek stb.) képes illusztráció is kiegészíti. A fejezet kitér a hagyományostól eltérő dokumentumtípusok (pl. hanglemezek, videokazetták, 3D-modellek) különleges digitalizáló hardvereszközeire, valamint az eszközöket támogató szoftverek és a csatlakozó szabványok ismertetésére.

Külön alfejezet foglalkozik a feldolgozáshoz szükséges szoftverekkel, ahol a szerző megismertet bennünket a digitalizálás és utófeldolgozás során előforduló alapfogalmakkal (OCR-ezés, digitálisobjektum-kezelő rendszerek stb.), amelyeket MNMKG OSZK-s példákkal illusztrál.

A digitális másolatok kérdéskörében felveti azokat a problémákat, és tisztázza a hozzájuk kapcsolódó fogalmakat, amelyekre részint a további közreadás, publikálás, visszakereshetőség, részint viszont a technológia avulása miatt kell gondolnunk (minimumkövetelmények, időtállóság kérdése). Javaslat a Eurpoeana Publication Framework szintjei szerinti minimumkövetelmények betartása, ami az egységesség és a visszakereshetőség támogatásának irányába mutat. Az alfejezetben megismerkedhetünk az egyes szöveg-, kép-, hang, videoformátumokkal is.

A következő alfejezetben komoly hangsúlyt kapnak az interoperabilitásról szóló szabványok, amelyek biztosítják az együttműködést a közös információs rendszerek létrehozása irányába a szigetszerű (és ilyen módon öncélú és hosszú távon nem vagy csak igen kérdésesen fenntartható és hasznosuló) megoldások helyett. Az együttműködés egyaránt fontos a szolgáltatásban, a reprodukálási feladatokban és az állományvédelem, azaz az értékmérés szempontjából. A szerző a szabványokra vonatkozó alfejezetben kitér a metaadatok kérdéskörére is. Négyféle metaadatcsoportot ismertet: bibliográfiai (leíró), strukturális, technikai és adminisztratív metaadatokat. Továbbá bemutatja a könyvtári feldolgozás során keletkezett metaadatok adatcsere-formátumait (MARC21, DC) és az RDA keretrendszert, amelynek kiemeli az entitások és kapcsolatrendszereik feltárását célzó törekvését. Mindezek után megismerhetjük az export-import szabványok leggyakoribb megvalósulásait (ANSI-, NISO-, illetve OAI-PMH-protokoll).

Az utófeldolgozásról és megőrzésről szóló alfejezet a hosszú távú megőrzés problémakörét járja körbe. Kimondja, hogy már a stratégia alkotásakor nagy hangsúlyt kell erre fektetni, amelynek érdekében a különböző redundáns tárolási módokkal való megismerkedést hangsúlyozza (hálózati, georedundáns). Külön felhívja a figyelmet a fájlstruktúra és tárolási könyvtárstruktúra kialakítása során a fájlnevezés és a könyvtárszerkezet kialakításának következetességére, illetve a fájlformátumok frissítéséről való gondoskodásra.

Az online publikálás jelenleg a legbiztonságosabban a repozitóriumokban valósul meg. A könyv példaként bemutatja az ELTE EDIT repozitóriumát, a kiadó DSpace keretrendszerének előnyeivel és összeköttetési lehetőségeivel együtt. Beszél a digitális helyismereti archívumokról, amelyek folyamatos feladatokat biztosítanak a digitalizálás mint könyvtári tevékenység számára, ezáltal kurrens szolgáltatássá is válik az erre épülő tartalomkészítés. Ismerteti azokat az aggregátorokat is (MEK, MaNDA, Hungaricana), valamint nonprofit, minősített szolgáltatókat, amelyek abban tudnak segíteni, hogy a digitalizált tartalmak bekerülhessenek az Europeanába² is. Kitér az akadálymentesítésre és az egyes hátrányos csoportok kiszolgálását támogató eszközökre, lehetőségekre, alapelvekre (pl. Marrakesi szerződés³).

A következő alfejezetben a szemantikus web alapfogalmai, a vonatkozó szótárak, névterek ismertetése következik. Tartalmazza az RDF nyelv alapszer-

kezetének ismertetését is. Különösen hasznos, hogy a tripleteket különböző terminológiával (idegen nyelvű, illetve magyar, de informatikaibb szempontú megközelítéssel) is magyarázza: alany-állítmány-tárgy. (Alany=subject=forrás, állítmány=predicate=tulajdonság, tárgy=object=érték.) (1. táblázat)

1. táblázat: Tripletek terminológiai egyeztetése

ALANY	ÁLLÍTMÁNY	TÁRGY
SUBJECT	PREDICATE	OBJECT
FORRÁS	TULAJDONSÁG	ÉRTÉK

A szakirodalom rendkívül sokféle terminológiát használ, ezért fontos, hogy felhívjuk a figyelmet a tulajdonképpeni azonosságukra. Elsősorban azok figyelmét, akik még most ismerkednek a témakörrel.

A névterek építését nemzetközi szervezetek, így az IFLA is szorgalmazza. A szerző magyar viszonylatban a Nemzeti Névtér⁴ célját és felépítését ismerteti, gyakorlati példaként Széchényi Ferenc névtérbeli megjelenését mutatva be. A szerző felhívja a figyelmet az MNMKG Petőfi Irodalmi Múzeum⁵ hatalmas mennyiségű rekordot tartalmazó névterére is, míg a külföldi szolgáltatások közül az OCLC VIAF⁶ authority szolgáltatására, valamint a metaadat-megosztási és csereplatformként népszerű Wikidata⁷ kerülészeleztetésre. Felsorolásszerűen említést tesz az ELTE dataProjektről⁸, a Geonames⁹ földrajzi névtéréről és a Getty¹⁰ szótárakról.

Az utolsó alfejezet témája a népszerűsítés. Ez a feladat talán elsőre furcsának tűnhet, de nagyon fontos dologra hívja fel a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy bármilyen hangyaszorgalommal is digitalizálunk, metaadatolunk és publikálunk, manapság magától nehezen fog bárki munkánk eredményébe belebotlani a weben. Nekünk kell biztosítani az online marketingtevékenység – közösségi média, közösségépítés, blogok, hírlevelek, virtuális kiállítások – révén a gyűjtemények használatát. Szokjuk meg a gondolatot, hogy ma már ez is a könyvtárosi munka szerves része.

4. A tudományos kommunikáció 21. századi kihívásai

A harmadik fejezet témája az Open Science és az egyetemi könyvtárak megváltozott feladatköre. Írója, Virágos Márta a Debreceni Orvostudományi Egyetem könyvtárigazgatójaként is már élvonalbeli technológiai újításokat vezetett be. Az egyesült Debreceni Egyetem egyetemi könyvtárának igazgatójaként a modern kutatástámogatási szolgáltatások megteremtőjeként tarthatjuk számon.

A terjedelmében a leghosszabb fejezet nagy alapossággal foglalja össze mind a mai kutatástámogatási tevékenységekhez vezető utat, mind az Open Access, majd Open Science mozgalmakat.

Címe a „Nyílt hozzáférés, nyílt tudomány: A tudományos kommunikáció új paradigmája”, és a tudományos kommunikációban az utóbbi évtizedben bekövetkezett jelentős változásokat mutatja be. A nyílt hozzáférés mozgalom erősödésével egyre több intézmény fogadja el a nyílt hozzáférés politikáját. A kutatók ösztönzése mellett az intézmények feladata, hogy olyan kutatási infrastruktúrát építsenek ki, amely lehetővé teszi az egyetemi tudományos eredmények, különösen a nyílt hozzáférésű tartalmak gyűjtését és hosszú távú megőrzését. A fejezet célja ismertetni, hogy a nyílt hozzáférés és a nyílt tudomány terjedésével, valamint a tudományos teljesítmény értékelési módszereinek változásával az egyetemi könyvtárak milyen új feladatokat vállalnak.

A nyílt tudomány a tudományos kutatás és annak eredményeinek szélesebb körű hozzáférhetőségét és átláthatóságát célul tűző mozgalom. Elemei közé tartozik a nyílt hozzáférés, a nyílt adatok, a nyílt módszerek, a nyílt forráskód, a nyílt oktatási erőforrások és a nyílt tudományos bírálat. Az ezekhez a témakörökhöz kapcsolódó fontos fogalmak mind tisztázásra kerülnek az egyes alfejezetekben, amelyek közül most csak néhányat emelünk ki.

A nyílt hozzáférésű publikálás lehetővé teszi, hogy az olvasók közvetlenül hozzáférjenek a kutatási eredményekhez, „megkerülve” a kiadókat. Az Open Access folyóiratok célja a tudományos eredmények széles körű terjesztése. Az elektronikusan publikált kutatási eredmények ingyenes elérhetősége javítja a tudományos információ láthatóságát és elérhetőségét, valamint növeli a kutató számára a hivatkozások számát és felgyorsítja a tudományos kommunikációt. Mindezt a folyamatot felgyorsította a folyóiratkrízis az 1990-es években (nagyarányú lemondások a drasztikus áremelkedések miatt), valamint az Internet megjelenése és rohamos terjedése. Az Internet viszonylag hamar előlépett alternatívaként a tudományos eredmények disszeminálására, és bár számos veszélyt is hordozott, a tudományos eredmények társadalmi hatása is sokkal erőteljesebben érvényesülhet a segítségével, ugyanakkor megoldandó volt a tudományos érték, minőség megtartása, amit a lektorált folyóiratok biztosítottak korábban.

A nyílt hozzáférésű publikálás fontos állomásai közé tartozik a Santa Fe konvenció (1999), a Budapesti Nyílt Hozzáférésű Kezdeményezés (BOAI¹¹, 2002), valamint a berlini nyilatkozat. A BOAI szerint a régi hagyomány (a kutatók szabad terjesztési törekvése) és az új technológia (az Internet adta lehetőség) ötvözése kínálja a megoldást a kutatásban fennálló szűk keresztmetszetek felszámolására. A Budapesti manifesztum hangsúlyozza a lektorált folyóirat-irodalom elektronikus terjesztésének és a tudósok, oktatók, diákok és más érdeklődők számára világszerte biztosított szabad, korlátlan hozzáféréseinek jelentőségét. Az első fejezet részletesen ismerteti, milyen (elsősorban gazdasági okokra visszavezethető) problémákat generált mindez a szakkönyvtárak mindennapi életében, a szolgáltatások biztosításában.

A nyílt hozzáférés alapelvei szerint a szakirodalomnak ingyenesen elérhetőnek kell lennie olvasásra, letöltésre, másolásra, nyomtatásra, terjesztésre, keresésre, hivatkozásra, indexelésre és szoftveres kezelésre, mindenféle pénzügyi, jogi vagy műszaki korlátozás nélkül. A szerzői jogvédelemnek ebben a környezetben a szerzők műveinek integritásának biztosítására és a szerzők munkájának elismerésére kell korlátozódnia. A nyílt hozzáférés megvalósításához új megtérülési modelleket és finanszírozási mechanizmusokat kell kialakítani. A Santa Fe konvenció 1999-ben fontos mérföldkő volt mindezen kérdések tisztázásában. A fejezet részletesen bemutatja az ott elért eredményeket az e-print anyagok közzétételében és a hatására kialakult szolgáltatásokat (pl. ArXiv.org). Felmerült természetesen az interoperabilitás mellett a szabványosítás kérdése is, amelyre megoldás is született hamarosan, az OAI-PMH metaadatgyűjtési protokoll révén.

A nyílt hozzáférésű publikálás két fő stratégiája a zöld út (szerzői archiválás) és az arany út (nyílt hozzáférésű folyóiratokban való publikálás), de ismertetésre kerül a manapság elég gyakori hibrid folyóiratok logikája is. A repozitóriumok továbbra is fontos szerepet játszanak a nyílt hozzáférésű tartalmak terjesztésében és megőrzésében, a szerzői archiválás fontos színtereiként. Ezek lehetnek intézményi vagy szaktudományi jellegűek, és céljuk a tudományos tartalom gyűjtése, megőrzése és terjesztése. Egy alfejezet részletesen ismerteti a legismertebb, leggyakrabban használt repozitóriumokat, történetüket, fejlődési irányukat,

szolgáltatásaikat és a kísérő szabványokat (metaadatok, sémák, adatsere-biztosítás, aggregátorok, keresők s böngésző-kiegészítők).

Mindez persze nem történhet a kiadók ellehetetlenítésével és teljes megkerülésével. A kiadói szféra hamar kialakította azokat az új finanszírozási stratégiákat, amelyekkel biztosítható részint az ő gazdasági érdekeik megmaradása, másrészt a színvonalas folyóirat-kiadás is. Ennek folyamánya lett, hogy nem vagy nemcsak a hozzáférés oldalán keletkezik bevételük, hanem már a cikk előállításakor. Az alfejezet bemutatja az ezt biztosító pénzügyi modelleket is.

Az alternatív folyóiratok ismertetése mellett sor kerül az árnyoldal, a predátor folyóiratok,¹² konferenciakötetek megjelenésének problematikájára és a szerzői jogi nehézségekre is, ahol felmerül a kérdés, hogy a szerzők egyáltalán tisztában vannak-e a jogaikkal. Ez utóbbiban való eligazodás kezdeményezései és futó szolgáltatások (pl. DOAJ¹³, SHERPA Romeo¹⁴, DOAB¹⁵) is részletes ismertetésre kerülnek.

A következő alfejezet a nyílt kutatási adatok, a kutatási folyamat során keletkezett vagy felhasznált adatok mint új információforrások megjelenésére és kezelésére fókuszál. Ezek legfőbb ismérve, hogy hozzáférhetőek és újrafelhasználhatónak kell lenniük. A FAIR-alapelvek (Findable, Accessible, Interoperable, Reusable = Megtalálható, Hozzáférhető, Szabványos, Újrafelhasználható) meghatározzák a kutatási adatok kezelésének és megosztásának legjobb gyakorlatait.

A könyvtárak egyre fontosabb szerepet játszanak a nyílt tudomány mozgalom elterjesztésében és a kutatási adatok kezelésében. A könyvtárosok új szerepkörben támogatják a kutatókat a publikálási folyamatban, adatkezelési tervek készítésében és a kutatási adatok archiválásában.

A szerző a rengeteg nemzetközi példa és projekt ismertetése után rátér a hazai nyílt tudomány mozgalom történeti bemutatására, fontos mérföldköveire, a megvalósult szolgáltatásokra, projektekre (EPA,¹⁶ HUNOR konzorcium,¹⁷ REAL, Mandátumok, EISZ Read and Publish szerződés). A következő alfejezet próbálja összegyűjteni, hogy mi minden tartozik a nyílt tudomány égisze alá, mik a fontos elemei. Ezután a kutatási adatkezelés következik általánosságban, majd rátér a nyílt tudományosság új könyvtári feladatként való bemutatására, a könyvtárak szerepének meghatározására a kutatási életciklus során. Pozitív példaként kerülnek említésre az SZTE Klebelsberg Kuno Könyvtára kutatástámogatási szolgáltatásai.

Megismerhetjük az új könyvtárosi munkakör, a kutatástámogató könyvtáros feladatait az intézményi repozitórium menedzselésétől a publikáláson, a szerzői jogi szolgáltatásokon át az adatmenedzsmentig. A szükséges kompetenciákról egy hasznos összefoglaló táblázatot is kapunk. Az utolsó alfejezet szól a tudományértékelés és hatásmérés aktuális kérdéseiről.

Ez a kötet jelentős mind a hagyományos könyvtári feladatokat, mind a gyűjteményszervezés modern szemlélettel való megközelítésében, mind az újabb könyvtári feladatok részletes, gyakorlatias ismertetése szempontjából. Különösen fontos a digitalizálás és a nyílt hozzáférés témaköreinek részletes tárgyalása a mai könyvtári gyakorlatban. A könyv részint gyakorlati tanácsokat nyújt a digitalizálási projektek tervezéséhez és megvalósításához, valamint segít a könyvtári szakembereknek a digitalizálás során felmerülő jogi, technikai és terjesztési kihívások kezelésében.

Az „Útmutató könyvtáralapításhoz 3.” egy értékes és hiánypótló kiadvány, amely segítséget nyújt a könyvtárosoknak és a könyvtáralapítással foglalkozó szakembereknek a mai modern könyvtári feladatok ellátásában.

Lábjegyzetek

¹ <https://lis.elte.hu/>

² <https://www.europeana.eu/hu>

³ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=legisum:4333347>

⁴ <https://magyarnemzetinevter.hu/>

⁵ <https://mnmkk.hu/helyszin/mnmkk-petofi-irodalmi-muzeum>

⁶ <https://www.oclc.org/en/viaf.html>

⁷ https://www.wikidata.org/wiki/Wikidata:Main_Page

⁸ <https://eltesoft.hu/projektek/>

⁹ <https://www.geonames.org/>

¹⁰ <https://www.gettyimages.com/>

¹¹ <https://www.budapestopenaccessinitiative.org/read/>

¹² A predator folyóiratok tudományos háttér nélkül működnek. Kihasználva a kutatók tudományos teljesítménykényszerét kizárólag az anyagi haszon érdekében keresik fel a kutatókat.

¹³ <https://doaj.org/>

¹⁴ <https://www.sherpa.ac.uk/romeo/>

¹⁵ Directory of Open Access Book. Elérhető: <https://www.doabooks.org/> (Utolsó elérés: 2025. 02. 14.)

¹⁶ <https://epa.oszk.hu/>

¹⁷ HUNgarian Open Repositories. Elérhető: <https://openscience.hu/hunor/> (Utolsó elérés: 2025. 02. 14.)

